

Види орфографічних вправ та методика їхнього проведення в початкових класах

Глушак (Мацелко) С.В

ПО-64, факультету початкової освіти та філології

*Науковий керівник: Миронюк Н.І.,
магістр, викладач вищої категорії,
викладач-методист;*

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, Україна

Оволодіння орфографією - важливий елемент загальноосвітньої підготовки учнів. Підвищення рівня їхнього мовленнєвого розвитку (на що звертається особлива увага в сучасній школі) повинно супроводжуватися удосконаленням орфографічної грамотності, оскільки сформованість в учнів орфографічних навичок справляє позитивний вплив на їхній загальний мовленнєвий розвиток.

Порушення правил орфографії створюють труднощі під час писемного спілкування між людьми, при висловлюванні думок, негативно впливають на культуру мовлення. Здійсненню комунікативної функції мови сприяє засвоєння молодшими школярами орфографічних норм. Майстерне оволодіння правописом є важливим елементом загальної підготовки учнів. Сформованість у школярів орфографічних навичок позитивно впливає на мовленнєвий розвиток.

Навчання орфографії завжди цікавило педагогів, лінгводидактів, а також учителів-практиків. Таку проблему досліджували науковці: В. Бардаш М. Вашуленко М. Львов О. Савченко О. Хорошковська Практичні особливості орфографічних навичок описували Н. Воскресенська ,Н. Грона ,А. Каніщенко, Г. Козачук , Г. Ткачук та інші.

Орфографічні знання уміння й навички є невід'ємним складником грамотності молодших школярів, яка вимагає систематичної цілеспрямованої роботи на кожному уроці української мови в 2–4 класах.

Під орфографією розуміють: а) «систему однакових написань, яку використовують у писемному мовленні; б) розділ мовознавства, який вивчає систему правил, що забезпечують однакові написання» [5, с. 276].

«Орфографічна грамотність – складник загальної мовної культури, який формується внаслідок вивчення теорії, свідомого засвоєння правописних правил і виконання системи тренувальних вправ, що забезпечують вироблення необхідних умінь і навичок» [8, с. 176].

Під орфографічною грамотністю розуміють уміння правильно вживати графічні засоби (букви, дефіс, пропуск, контакт) для відтворення усного мовлення на письмі відповідно до прийнятих правил правопису. Розрізняють два види орфографічної грамотності: абсолютну і відносну. Початкова школа має на меті сформувати в учнів лише відносну орфографічну грамотність, оскільки на уроках української мови вивчається далеко не вся система орфографічних правил [5, с. 278].

Для формування в молодших школярів орфографічної грамотності необхідно навчити їх:

- а) ставити орфографічні задачі (знаходити орфограми);
- б) визначати тип орфограми і пов'язувати її з певним правилом правопису;
- в) застосовувати правило, правильно користуватись алгоритмом розв'язання орфографічної задачі;
- г) здійснювати орфографічний самоконтроль [7, с. 48].

Не втрачає актуальності питання класифікації мовних вправ у методичній науці. Так, проф. М. Львов поділяє всі вправи на такі види:

- спостереження над мовою з певною метою (знайти, визначити тощо);
- різні види розбору (фонетичний, граматичний, морфемний тощо);
- різні види списування із завданням;
- конструювання мовних одиниць;
- творчі [4, с. 56].

«Орфографічні вправи – це вправи, що виробляють уміння й навички грамотного письма на основі дотримання орфографічних правил. Виділяють такі орфографічні вправи: списування, диктанти, орфографічний розбір, вправи з орфографічним словником, довільне письмо (добирання слів з орфограмами), вправи з розвитку мовлення (переклади, перекази, твори), що містять і орфографічні завдання. Орфографічні вправи передбачають розпізнавання орфограм задля вироблення вмінь; обґрунтування написаного; дописування слів, вставлення пропущених букв тощо» [8, с. 177].

Методисти вважають, що добір орфографічних вправ залежить від багатьох чинників. По-перше, враховується етап роботи над орфограмою. По-друге, забезпечується принцип поступового нарощення труднощів. По-третє, має підвищуватися рівень самостійності учнів у результаті виконання орфографічних вправ. На їхній відбір також впливають мета уроку, вікові особливості дітей, рівень підготовленості класу, активність учнів. Не слід забувати й про те, що виконання орфографічних вправ має забезпечувати участь зорових, слухових, моторних сприймань, розвиток усного й писемного мовлення учнів.

За етапами формування орфографічної навички орфографічні вправи класифікують так (М. Вашуленко):

1) вправи на розпізнавання орфограми та розвиток орфографічної пильності:

- виписування слів з названою орфограмою;
- попереджувальний слуховий диктант;
- коментоване письмо;

2) вправи на часткове застосування правила:

- добір слів з однаковою орфограмою;
- списування з підкреслення букв на певну орфограму;
- списування із вставленням пропущених букв;

3) вправи на повне застосування правила:

- пояснювальний диктант;
- попереджувальний диктант;
- вибіркового диктант;
- контрольний диктант;
- письмо по пам'яті;
- диктант-переклад;
- вільний диктант;
- переказ тексту;
- орфографічний розбір.

За джерелом сприйняття орфографічні вправи поділяють на дві групи (на основі методики М. Вашуленка):

1) зором – списування, які за способом виконання поділяють на:

- просте: копіювання
- вибіркоче: відшукування певного явища, виписування у два стовпчики, із словниково-логічним завданням;
- творче: зміна вихідного слова, доповнення речення, робота з деформованим текстом, переконструювання, з додатковим завданням (вибрати, підкреслити, вставити букву чи слово, відновити речення);

2) слухом або комбіновано – диктанти, які класифікують за:

а) мовною одиницею (робота над буквою, злиттям, словом, словосполученням, реченням, текстом);

б) метою проведення:

- навчальні диктанти: зорові і слухові попереджувальні, пояснювальні, коментовані;

- контрольні диктанти;

в) за характером операцій з мовним матеріалом:

- текстуальні диктанти;
- вибіркочі диктанти;
- вільні диктанти;
- творчі диктанти;
- письмо по пам'яті (самодиктант);

- диктант-переклад;
- диктант-мовчанка (малюнковий диктант).

Також можемо виділити такі види орфографічних вправ (за Г. Коваль, Н. Деркач, М. Наумчук):

1) орфографічний розбір;

- усний і письмовий;
- фронтальний і вибіркового;
- усний диктант (учитель вимовляє слово (речення), а діти підносять сигнальну картку та пояснюють орфограму);

2) списування:

- а) дослівне без пропущених букв та з пропущеними буквами чи словами;
- б) вибіркового:
- в) творче:
 - списування з граматико-орфографічним завданням: вставити пропущену букву, замінити форму слова, дописати слово, дібрати перевірене слово, поставити граматичне питання, упорядкувати деформований текст;
 - списування з логіко-стилістичним завданням: класифікувати слова, поєднати слова за змістом, дібрати узагальнювальні слова, усунути повторювані слова;

3) диктанти:

- попереджувальний диктант (слуховий та зоровий);
- пояснювальний диктант;
- коментований диктант;
- вибіркового диктант;
- диктант на урок (удомо учні ознайомилися з текстом диктанту);
- диктант-мовчок (учитель не промовляє слова, а показує предмети чи картки);
- диктант «Перевіряю себе» (діти підкреслюють орфограми, в яких сумніваються);
- письмо по пам'яті (самодиктант);

4) вільне письмо:

- а) вільне списування (діти ознайомлюються з текстом, аналізують орфограми, а тоді пишуть так, як запам'ятали);
- б) вільний диктант (учитель читає логічну частину тексту, учні її переказують і пояснюють орфограми, а тоді записують, хто як запам'ятав);
- в) творчий диктант (із зміною тексту, доповненням новими словами чи словоформами);
- г) твори-мініатюри (за опорними словами, за власними спостереженнями, за картиною та запитаннями, за серією картин, за початком, із переробкою тексту, із заміною особи).

Формування орфографічних навичок починається із підготовчих вправ. Вони використовуються для того, щоб підготувати дітей до сприйняття матеріалу. На цьому етапі вчитель просто записує словникові слова на дошці, правопис яких потрібно запам'ятати; використовує таблиці з словами, що містять ненаголошені голосні. Це актуально й при написанні диктантів та творчих робіт.

«Серед орфографічних вправ акцентується увага на методику проведення таких: списування, навчальні диктанти, орфографічний розбір (С. Дорошенко, М. Вашуленко); комплексні, конструктивні, мовленнєві, комунікативні (Н. Грона)» [10, с. 270].

Вправи на відтворення використовують на початковому етапі закріплення теми «*Правопис ненаголошених е, и*». Це можуть бути вправи із застосуванням алгоритму.

Під час вивчення орфографічних правил доцільно використовувати алгоритми. Алгоритми застосовують у процесі вивчення орфограм, вживання яких регулюється чітко сформульованими правилами [9, с. 19]

Наступним етапом роботи можуть бути пошукові вправи.

1. До поданих слів доберіть синоніми. Поставте наголос у словах. За яким правилом потрібно їх писати?

райдуга – оборона – гігант – поштар –

2. Прочитай прислів'я. За змістом в кожне з них встав слова, протилежні за значенням до тих, що підкреслені. Поясни, за яким правилом вони пишуться.

1) *З малої хмари ... дощ буває.*

2) *Краще гірка правда, ніж солодка ...*

У методиці навчання української мови відомі різні види списування. Їх застосовують не тільки в 1, але й в 2–4 класах. Метою їхнього використання є запам'ятовування правопису слів [10, с. 276].

Розрізняють дослівне, творче, вибіркоче списування. Розглянемо методику їхнього проведення:

- читання слова, тексту, речення вчителем;
- з'ясування лексичного значення незнайомих слів;
- завдання для списування;
- інструктаж до виконання;
- списування;
- перевірка написаного.

Одним з важливих етапів роботи над засвоєнням правопису ненаголошених голосних є робота із словниковими словами [2].

Методика ознайомлення з новим словниковим словом, як відомо, має декілька етапів:

- 1) ознайомлення із словом, усвідомлення його значення;
- 2) аудіювання;

- 3) різниця між вимовою та написанням;
- 4) підбір спільнокореневих слів [11, с. 7].

Специфічним видом діяльності із засвоєння орфографічного матеріалу є робота із орфографічними словниками, з якими учні починають знайомитися ще в 2 класі, а згодом використовуватимуть їх систематично.

Найвищим етапом роботи у нашій системі є творчі вправи. Вони спрямовані не тільки на підвищення орфографічної грамотності учнів з певної теми, але й на розвиток творчих здібностей. Пропонуємо деякі з них.

1. Прочитай. Закінчи речення, додаючи слова з довідки.

На деревах з'явилися Літає орел над Між ярами над ставами верби У човні лежить

2. Гра-змагання “Визнач слово з ненаголошеним голосним”. Представник кожного ряду записує на дошці слово-відповідь (змагання триває до першої помилки).

А. Людина, яка багато років працювала на одній роботі, або прослужила довго в армії.

Б. Посланець, обраний на конференцію, з'їзд.

В. Розігрування речових або грошових виграшів по білетах.

Г. Спеціаліст з вищою технічною освітою.

Г. Макет фігури людини для примірки або показу одягу.

Слова для довідок: *манекен, ветеран, лотерея, делегат, інженер.*

Важливе місце в системі орфографічних вправ, які використовує вчитель, повинні зайняти вправи на повторення вивченого, адже правописна навичка здатна втрачатися, якщо її не підтримувати.

У початковій школі використовують нестандартні вправи для розвитку зв'язного мовлення та формування орфографічних умінь (О. Плис). Серед них такі: «Листівки», «Входження в картину», «Фотограф» та інші. До прикладу, за допомогою методу «Листівки» О. Плис добирає блок слів, що відповідали б окремим правилам [6, с. 3].

Найбільш часто у вивченні орфографічного матеріалу на уроках української мови в 2–4 класах використовують диктанти. Їхнє розмаїття визначається метою виконання, рівнем самостійності, дидактичним завданням, задіяним органом сприймання інформації тощо. Розглянемо різні види диктантів.

У методиці навчання української мови диктанти поділяють на дві групи:

- 1) диктанти без зміни тексту (попереджувальний, пояснювальний, контрольний);
- 2) диктанти із зміною тексту (вибірковий, вільний, творчий).

Залежно від характеру навчального матеріалу вони можуть бути словниковими і текстуальними. Крім того, диктанти поділяють на слухові,

зоріві, зорово-слухові та інші. «Подаємо узагальнений алгоритм дії до проведення навчальних диктантів:

- визначення виду диктанту;
- інструктаж до написання;
- з'ясування лексичного значення окремих слів;
- виокремлення слів з орфограмами, у написанні яких учні допускають помилки;
- запис слова (речення, тексту);
- перевірка написаного» [10, с. 277].

Текстовий диктант – це диктант, при якому учні без будь-яких змін, дослівно відтворюють продиктований їм текст. Такі диктанти передбачають роботу із цілісними текстовими одиницями і вони бувають навчальними та контрольними.

Вибірковий диктант – це диктант, де учні фіксують з продиктованого тексту слова (словосполучення, окремі речення тощо). Для теми «*Правопис префіксів при-, пре-*» можна запропонувати такі вправи:

Прочитай текст. Знайди слова з орфограмами, запиши їх.

Прийшла весна. Прилетіла, припливла веселими, бурними потоками. Розлилась по всій Україні. Розбила шук лід у ріках, і крига пливе в море. По берегах річок ніжні вербички й лози радували людську душу. Усе рухалось, пливло, летіло. У небі летіли гуси з далекого краю. Пливли журавлі з журавлицями. (За О. Довженком)

Під час вивчення окремих орфографічних тем використовують словниковий диктант: тема «*Написання м'якого знака у слова*»:

Кінь, кульбаба, мальва, лось, лялька, рись, олень, синька, пісня, парасолька, дельфін, сніг.

Словниковий диктант доцільно використовувати і на уроці розвитку зв'язного мовлення, наприклад, до теми «Весна красна» [1, с. 68]:

– Ви придумували чудові весняні слова, найкращі використаємо у словниковому диктанті: солов'ї, пісня, ілюстрація, верба, апельсин, Юля, тюльпан.

Слуховий диктант рекомендовано проводити у 1 класі. Учнями визначаються окремі слова, речення за завданням вчителя.

1. Влітку Василько гостював у бабусі з дідусем. Бабуся пригостила онука цукерками.

2. Київ – столиця України. Державною мовою є українська.

3. Гарно влітку у селі. Дмитрик допомагав дідусю змайструвати новий ганок, полагодити ворота.

4. Дзвенить влітку ліс. Гудить бджола, дзижчить джміль, шурхотить їжак, дзвінко кує зозуля.

Попереджувальний диктант містить усну роботу, де попередження помилок обговорюється перед письмовим виконанням, можливе використання таблиць, словників.

Коментований диктант можна проводити під час засвоєння орфографічного правила,, наприклад, при вивченні теми «Правопис префіксів роз-, без-»:

Прочитай подані слова й прокоментуй їхнє написання. Підготуйся до запису цих слів під диктування.

Безхмарне, розмова, розповідь, без'якірний, безпомічний, розсердитися, розмальований, роз'єднати.

Пояснювальний диктант спочатку записується, потім пояснюється запис слів:

Запиши, підкресли орфограми (букви, написання яких потребує перевірки), тема «Написання слів із дзвінкими та глухими приголосними», 3 клас.

Легкий, ягідка, боротьба, книжка, казка, кізка, дуб, каска, грип, грибки, просьба.

Вільні диктанти – це вправа, де учням надається можливість при відтворенні змісту тексту використовувати свої слова і вирази.

Творчий диктант – вправа, при виконанні якого діти вносять вказані вчителем зміни.

Четвертокласники можуть замінювати слова синонімами, додавати особисту інформацію, висловлювати власне ставлення до почутого.

1. Моя держава – Україна. Це моя – Батьківщина. Державною мовою є – українська. Столиця України – місто Київ. Там мешкає кілька мільйонів громадян. Україна – вільна і незалежна республіка.

2. Я люблю свою маленьку батьківщину. Це чиста криниця у гайочку. Це широкі лани пшениці і кукурудзи. Це спів жайворонка у літньому небі. Це схід сонечка над моїм будинком вранці і захід його ввечері.

Самодиктант передбачає попередню усну підготовку, як повторення правила («Правопис дієслів із не»), вивчення тексту напам'ять і запис без диктування учителем, по пам'яті.

Прочитай віршик. Поміркуй, правопис яких слів треба запам'ятати. Завчи й запиши з пам'яті. Познач орфограми.

Коли до лісу прийдеш ти,

Не беешкетуй і не кричи.

Дерева в лісі не ламай.

Даремно квітів не зривай.

Хай наша, рідная земля

Цвіте і кращає щодня (Н. Кріль).

Диктант повторної дії проводиться з другого півріччя другого класу. Час обмежується до 5–7 хвилин, обсяг – до 20 слів, але вчитель може його змінювати, залежно від класу, рівня його підготовленості, можливостей і потреб певного уроку [3, с. 5]. Методика проведення: школярі записують текст на окремих аркушах. Після запису класовод повторно читає його, але при цьому розкриває правопис кожного сумнівного слова. Діти виправляють допущені помилки самостійно. Після цього вчитель пропонує ще раз подумати над виконаною роботою, порадитись з товаришами щодо написання тих чи інших слів. Потім роботи збирають. Але вчитель оголошує, що всі вони лежатимуть тут, у класі, до наступного уроку, оскільки ще багато учнів допустили помилки.

Диктант швидкої дії. Речення для нього мають бути короткі, найкраще афористичного змісту, прислів'я, які учні зможуть запам'ятати і використовувати пізніше у мовленні. Методика диктанту така. Учитель зауважує, що читатиме кожне речення лише один раз. Його треба уважно послухати, запам'ятати і швидко записати, визначивши, яке правописне правило діє тут. Отже, відбувається все у прискореному темпі. Пояснює учитель теж коротко. Перевірка диктанту – колективна, групова, або взаємна.

Диктант зворотної дії – це один з найцікавіших видів навчальної роботи, оскільки він є диктантом для вчителя. Учні одержують (часто як домашнє завдання) від учителя таку роботу: підготувати текст диктанту для вчителя. Треба дібрати два-три речення, щоб потім на уроці продиктувати вчителю, а він має записати його на дошці каліграфічно і грамотно як зразок для учнів. До роботи залучені й батьки (що є дуже корисно). Такий пошук сприяє орфографічній підготовці школяра з певної теми, адже для того, щоб продиктувати, дитина має вдома добре засвоїти текст. Диктує хтось із учнів, якого обирає клас.

Отже, як бачимо, система вправ допомагає становленню правильних умінь і навичок, хоча це довготривалий процес. Важливою умовою результативності цієї системи є те, наскільки вчитель розуміє вимоги, які ставляться до неї, і вміє добирати види вправ відповідно до етапу формування орфографічної навички та лінгвістичної природи орфограм формувати вміння самостійного використання знань під час вирішення орфографічних задач.

Список використаних джерел

1. Каніщенко А. П. Уроки зв'язного мовлення в початкових класах / А. П. Каніщенко. – К. : Рута, 2000. – 128 с.
2. Кисла Г. О. Види диктантів із словниковими словами у початковій школі / Г. О. Кисла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL :

http://rozrobki.at.ua/publ/molodshi_klasi/ukrajinska_mova/vidi_diktantiv_iz_slovnikovimi_slovami_u_pochatkovij_shkoli/75-1-0-3029. – Назва з екрана.

3. Кобицька Г. І. Нестандартні диктанти з української мови / Г. І. Кобицька // Початкове навчання та виховання. – 2012. – № 27. – С. 5–9.

4. Львов М. Р. Правописание в начальных классах : Метод. указ. ко всем темам программ по рус. яз. (I–IV кл.) : пособие для учителей / М. Р. Львов. – Москва : ФЛИНТА : Наука, 2000. – 208 с.

5. Методика навчання української мови в початковій школі : навч. посіб. [ред. М. С. Вашуленко]. – К. : Літера, 2011. – 367 с.

6. Плис О. Формування образного мислення у молодших школярів / О. Плис // Початкове навчання і виховання. – 2014. – № 31–32. – С. 2–8.

7. Пономарьова К. І. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів української мови / К. І. Пономарьова // Початкова школа. – 2010. – № 12. – С. 49–52.

8. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.

9. Смовська О. І. Алгоритм та умова формування навички грамотного письма / О. І. Смовська // Початкова школа. – 2006. – № 9. – С. 18–22.

10. Хома О. М. Формування орфографічних умінь на уроках української мови в початковій школі / О. М. Хома // Освітологічний дискурс. – 2015. – № 3 (11). – С. 270–277.

11. Хома О. Методика роботи над словниковими словами з погляду текстоцентричної технології навчання / О. Хома // Початкова школа. – 2016. – № 1. – С. 6–9.